

Buda és Pest kialakulása a régészeti emlékek tükrében

Nagybudapest az őskorban a maitól eltérő arculatú táj volt. A bal parti Pest helyét rakoncátlan, fáttyú Duna-ágak szeltek izekre. A vadvizek aztán, az áradások lefutása után, áthatolhatatlan mocsarakká változtak. Odébb nádasok, futóhomok, a Rákos sívó homokja környezte a kis szigeteket, „szárazulatot”. Így azután ha különös is, érthető az, hogy a X—XIII. századi kicsiny Pest városának nem volt mezőgazdasági területe!

Pest mezőgazdasági területe — Buda lett. A mai Belvárosnál is kisebb Pestet csak távolabb, a dombok és a Rákos-patak mentén öveztek termékenyebb határu falvacskák.

A budai oldalon más volt a helyzet. Ha a Lágymányos hajdani mocsaras Duna-öblétől eltekintünk, ez a hegyek meghatározta táj máig őrzi markáns jellegét. A jobb parti hegyek erdei lenyúltak a Dunáig. Am hamarosan írtást vágott bennük a — halász-vadász hordákat követő — legeltető, kertet gondozó, gabonatermő-földet teremtő földműves. Az ősi utakat patakok jelölték ki. A vizek a halászokat vonzották. De ősvadász eleinket — már az idők hajnalán is — vonzották a budai part hévi-zei: telente azokra jártak inni a vadak. Jóval később ugyanezeknek a hévizeknek — télen is nyitott, jégmentes — patakjain gabonaőrlo vizimalmok keréklapátjai kelepeltek. Itt sose telettek a vizimalmok.

Kik voltak Nagybudapest első földművesei?

Az 1930-as években *Kadic Ottokár* a budai Várhegy barlangjaiban megtalálta a vertesszőlési ősember budai kortársainak pattintott kavicsszerszámaikat. Ezek vagy félmillió évesek. Am ez a budai és vértesi emberösünk még vadász volt, nem földműves. A sok budapesti és környéki őskori leletnek — Csillag-hegytől Erdig s a pesti határtól a gellérthegyi kelta városig, meg a tabáni halásztelepig — most egyetlen ősrégészeti leletscsoportját ragadom ki. (Ennek anyagát az 1967-től 1980-ig végzett budavári ásatásaim során magam is szaporíthattam.)

A budai Várhegy őskori lakottságának első „fecskeje” egy bronzkori kardtöredék volt. 1899-ben a mai palota építéskor találták. Ezután az 1948—1952. évi várasatások őskori vermeteket, agyagtapasztású gerendavázás házak maradványait, cölöpépületek megmaradt gerendahelyeit hozták felszínre, temérdek cserépedény töredékek egyetemben. Ekkor világossá vált: a III. és II. évezred fordulóján egy nagyobb létszámú bronzkori nép ütött tanyát a budai Várhegyen.

Az utóbbi négy évben a palota északi előterében végzett feltárások során is mindenütt ráakadtam ugyanennek az őskori kultúrának a nyomaira. Ezek az őskori leletek sok mindent megmondanak, felelnek az alcím kérdőmondatára is! Mert volt köztük hosszú, félcipő idomú, ép gabonaőrlokó, szarvasagancsból készített kapa, temérdek cserépedény töredék. Annak bizonyosságai ezek, hogy a Várhegyen lakó bronzkori emberek földművelők voltak. Kapáltak, vetettek, arattak, őröltek. Hagyatékukban csont-árra is akadtunk; ennek segítségével ruháikat varrták. Paraszti életformájuk ekkortól fogva, három-négyezer éven át mindmáig egyik jellemzője maradt tájunknak. Fővárosunk térszei az ő legutóbbi örököseik.

Az ókorban — a kelták, majd a pannóniai rómaiak idején — került sor a környék agrárkultúrájának igazi kibontakozására. Újabbban a királyi palota északi előterében, az időszámítás kezdetének idejéről egy kisebb késő kelta leletscsoportra akad-

XII—XIII. századból való, emberarcos cserépedény-fül a királyi palota területéről —
1973. évi lelet. (Tihanyi Bence felvétele.)

tunk; nagyméretű gabona hombárai tartósabb településről tanúskodtak. Ez a kicsiny várhegyi kelta telep — a leletek tanúsága szerint — megérte a római kor elejét is. Ez az első bizonyítéka a kelták s a rómaiak várhegyi településének. A rómaiak az 1—5. században alakítják ki a jobb partnak azt a határát, amely a természetes erdőhatárt a mesterségesen művelt földtől egészen a középkorig elválasztja. Ők plántálják e táj első szőlőit. A szőlők levét alighanem még a bort felettébb kedvelő avarok is szüretelgették és szürcsölgették.

Magyar eleink számára tehát mai fővárosunk területe már régesrég nem volt természeti táj, hanem kultúrtáj.

Falvak Pest és Buda peremén

Budapest a honfoglalók törzseinek peremterülete volt. Az Üllő vidéki nagyobb szállás mellett Csepel északi csücskén, Óbudán (Fehéregyháza körül) és Pest területén számolhatunk nagyobb X. századi magyar lakossággal. A táj a magyar honfoglalóknak eszményien megfelelt. Vizei teli hallal, erdei vaddal. A szarvasmarha- és a lótenyésztés számára a kimeríthetetlen legelők jelentettek különös vonzóerőt. Az Árpád-korban nemcsak Pest városát, Budát is széles ívben fogta körül kisebb agrártelepülések láncolata. Albertfalván korai magánvár állt. Kánán — a régi balatoni műút patkójában, a mai Panoráma kávézó felett — XII. századi nemzetiségi alapítású bencés kolostor s annak parasztfaluja állt. Földművesek lakták (Buda-)Örsöt, az eltűnt Sasadot, a Csíki hegyek alján állt Csík falut, odébb a két (Buda)Keszit, Hidegkútot, a hármashatárhegyi Gercset, le az óbudai határban álló Fehéregyházig. S mindezek a tatárjárás előtti települések tetemes lélekszámúak: mindahány felsorolt királyi földművesfalunak kőtemploma — ún. királyi kápolnája — volt.

Ugyanilyen templomos hely volt a kicsiny Nyék (II., Vörös Hadsereg útja 78.); ennek egyhajós román-kori temploma mellé utóbb Zsigmond és Máttyás király építtette fel kedvelt vadászkastélyát.

Egyhajós román-kori templomot tartam fel 1971/72-ben a Ságvári ligetnél (II., Budakeszi út 93.); ez is királyi népek plébániája volt. Utóbb, 1300 körül a pálosok telepítették rá kolostoruk első, immár gótikus templomát.

Ezek a már tatárjárás előtt álló falvak azt mutatják: Budapest térségében nemcsak a honfoglalók katonai uralkodó osztálya találta meg életfeltételeit, de tetemes lélekszámú köznép is. A falvak népessége — az oklevelekben megőrzött személynevek és a helynevek tanúsága szerint — magyar volt. Ha a később sokszor fel-felperzselt jobbparton, a budai oldalon nem is számolhatunk biológiai hagyatékkal, Pest határában néhány falu — Rákospalota-Ófalu, Szentmihály — mint *elő kövület* túlélte az évszázados seregjárásokat.

A Buda környéki falvak déli csoportja — Kispest, Őrs, Susad, Kána — mezőgazdaságának történetére azok a régészeti feltárások vetnek közvetett, de éles fényt, amelyeket 1972-től máig a budai királyi palota területén végzünk. Ennek a kutatásnak néhány részeredményét kívánom a továbbiak során ismertetni.

Parasztfalu, pincészer a palota helyén

A királyi palota újkori istállóinak elbontása után a talaj szintjét — új elrendezések okán — helyenként több méterrel süllyesztették. E munkát követően mintegy 150 méter hosszúságban megtaláltuk s feltártuk a budai palotának legrégebb, IV. Béla kori várfalait. (Két méter széles, mészhabarcba ágyazott márgadarabokból áll ez a falazat.) Ez a felfedezés nem okozott különösebb meglepetést! Annál nagyobb volt csodálkozásom — majd pedig öröömöm — akkor, amikor kiderült: *ez a legrégebb budai várfal XII—XIII. századi leletanyaggal betöltött szemétdödröket, sziklavermeket, pincéket, házmaradványokat vág át; azokon nyugszik. Sőt, átvág és megsemmisít egy XII—XIII. századi lelettel datálható jó építésű vízvezető kőcsatornát is. A palota északi szárnya mellett márgába vágott pincehelyiségekre akadunk. Másutt nem is habarcspa, de agyagba rakott kőfalazatú házacska előtere került felszínre. Benne XIII—XIV. századi házikerámia: biztos jele annak, hogy ezt a lakóépületet a XIII—XIV. században már nem használták, kiiktatták. Az e helyeken kiemelt leletanyag elárulja a település célját és rangját. Agrártelep ez: falu, de gazdagabb. s üveg leletei meg importedényei által városiasabb jellegű, mint a vele egykori alföldi parasztfalvak eszköz- és szerszám arzenálja.*

Szőlőmagvakkal teli, XIII. századi cserépedényt találtak nemrégiben a Hunyadi János út 22. sz. ház alapozásakor.

A budai Várhegy középkori településtörténete így világossá vált. A Várhegyet a XI. századtól szállják meg Pest szőlő- és földművelői. Telepüket 1242 tavaszán a tatárjárás semmisíti meg. Telepük romjaira ül rá a IV. Béla király által ekkor meg-alapított Buda városa.

A Várhegyet már az 1240/50-es évtized végére városfalak övezik, a polgárok új köházai pedig lenyúlnak egészen a mai királyi palota területéig.

Maga a —Magna Curia-nak, németül Kammerhofnak nevezett — királyi rezidencia Nagy Lajos koráig benn áll a budai polgári városban, a mai Táncsics Mihály utca 9—13. sz. telkeken.

Minor Pest

A királyi palota alatt feltárt falusias település maradványai messze túlmutatnak az eddig elmondottakon. Ezekből a leletekből elsősorban az vált világossá, hogy ehhez a XII. században kialakított falusias településhez — az elhelyezkedés és a leletanyag teljes azonosságánál fogva — szorosan hozzátartoznak azok a vermek, pincék, szemétdödrök és azok a szerény, korai épületmaradványok, amelyeket 1949—1952-ben a királyi palota alatt végzett ásások során találtunk meg. Ekkor, például a mai palota ún. déli Nagyardvarán, az Oroszlános-kapu előtt egy kétsejtű kis kőház alapjára és pincéjére is ráakadtunk. (Ez a házacska sem az Anjou-palotához, sem a szomszédos Zsigmond-kori Csonka-toronyhoz nem tartozott; korábbi volt azoknál.) E házacskának egyik szobáját építésekor márgába vágott üreggel alapincézték. E borospincében aztán még a mécesstartók falbavájt helyét, a szalonna vagy borostömlő akasztásához kellő rudaknak a helyét, sőt még azt a két ászokfát is megtaláltuk, amelyre a boroshordókat helyezték.

Ma már látnivaló: sem ennek a XIII. századi pincének, sem a palota alatt talált tucatnyi korai szemétdödrnek, vermeknek a világon semmi köze nem volt az Anjouk XIV. századi palotájához. (Így aztán egyszer s mindenkorra füstbe megy, eliesik az a feltevés, amely ezekkel a falusias leletekkel egy itteni XIII. századi, IV. Béla-palota létét akarta igazolni.) A palota egyes szemétdödreiben ugyanolyan korai — XII—XIII. századi — cserépedényekre akadtak, mint amelyeneket Pest peremfalvainak XII. századi maradványai közt *Melis Katalin* újabb kutatásai során talált.

Az 1972/80-as ásattal feltárt vári falutelepülés nemcsak azt bizonyította, hogy e falukhoz tartoztak a királyi palota alatt korábban megtalált objektumok, Világossá váit az is: ehhez a falusias telephez tartoztak azok a tabáni középkori vermek is, amelyeket ott az 1930-as években *Nagy Lajos* és *Garády Sándor* tárt fel. Ezekkel pedig a — középkorban Minor Pestnek, Kispestnek, vagy Kelenföldnek nevezett — Tabántól fel a vári Szent György térig, sőt tovább egészen a Szentháromság- és a Bécsikapu-térig egy összefüggő XII—XIV. századi településnek körvonalai bontakoznak ki.

De lássuk: mi volt ennek a Minor Pestnek, Kispestnek az eredete, rendeltetése városunk történetében?

Nem egyszer megesik, hogy egyházigazgatási emlékek igazítanak el ott, ahol a középkor írott közigazgatási emlékei hiányoznak. Így tudjuk meg, hogy a X. századi *királyi tulajdonú Pest városából*, annak plébániájából — mint leányegyháza, filiája — sarjadt ki a jobbparti Kispestnek Szent Gellér tiszteletére emelt plébániatemploma. (Helye talán a mai tabáni Szt. Katalin-templom helyével egyezett.) Ez az egyházalapítás a bal parti Pest lakosainak a jobb partra való átrajzását követte. Ennek oka egyszerű: az 1230-as évekig magyar és bolgár lakosságú Pestnek mindinkább szüksége volt a termékeny jobb partra! A jobbparti településnek sorsát nem befolyásolta az, hogy 1222 és 1236 között Endre és Béla király elűzte Pest város mohamedán vallású lakosait s azok helyébe németek, szászok érkeztek. Ezek a pesti szászok 1240-re már a budai partra is átjöttek; ekkor kétszáz holdat vettek bérbe a kánai s a telki bencés apáttól azzal, hogy e kétszáz holdra szőlőt telepítenek.

Am a XIII. század első felének okleveleiből az is kiderül: ahogyan Kispest plébániája Pest városából sarjadt ki, úgy már az 1220-as évekre Kispest Szent Gellért egyháznak a két filiája van: (Buda-)Órs és Sasad. Mindkettő szőlőművestelep. 1236-ban Béla király a péterváradai ciszterek ruházta a kelenföldi (kispesti), sasadi és órsi plébániák kegyuraságát, azok tizedjévedelmével egyetemben. Ezek az oklevelek mondják el azt is, hogy ezen a területen a szőlőn kívül gyümölcsöt is termesztettek, s szántók is voltak.

Így tehát ezekkel az újabb régészeti eredményekkel fővárosunk alapítása történetének új, eleddig ismeretlen szakaszai bontakoztak ki.

Zolnay László

12. századi körmeneti kereszt töredéke (Szent Márk jelképével, az oroszlánnal, XII. század) (Szeményei Tivadar felv.)

Sírkereszt Karancsaljáról (Szabó Jenő felvétele)